

Sant Pere de Rodes (el Port de la Selva, Alt Empordà). Les excavacions del 1990 al 1992 i les propostes del Pla director

M. MATARÓ*, J. BURCH*, C. CARRASCAL*, A. M. PUIG*, G. VIEYRA* I
E. RIU I BARRERA**

PRESENTACIÓ

L'antic monestir de Sant Pere de Rodes es troba situat a mig vessant septentrional de la muntanya de Verdera, a l'ala nord-occidental del massís del cap de Creus, dins el terme municipal del Port de la Selva (Alt Empordà). Al seu entorn hi ha les ruïnes del poble i l'església de Santa Helena o de Santa Creu de Rodes, com també les del castell de Sant Salvador que s'aixeca al cim de Verdera. Aquests tres establiments configuren un complex de gran importància històrica, dintre del qual destaca el conjunt monàstic de Sant Pere amb les edificacions dels segles X-XI, que són una mostra excepcional de l'arquitectura monumental a les àrees perifèriques del desmembrat Imperi Carolingi durant la transició de les formes artístiques del pre-romànic al romànic. D'aquesta etapa i del romànic ple és també molt remarcable tant la decoració escultòrica com la pictòrica, d'un notable interès dins el context català i de l'Europa sud-occidental.

Per tots aquests motius, des del 1989 la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya ha fet del complex de Rodes l'objecte d'una intervenció integral a partir d'un programa d'estudi pluridisciplinari que comprèn l'encadenament operatiu entre els processos d'investigació històrica i restauració arquitectònica. D'aquest programa formen part, d'una banda, l'excavació que porta a terme l'equip d'arqueòlegs dirigit per M. Mataró i format per J. Burch (1991-92), C. Carrascal (1991-92), J. Llopart (1990), A. M. Puig

* Equip d'excavació.

** Coordinador de la Intervenció Pluridisciplinària. Direcció General del Patrimoni Cultural. Generalitat de Catalunya.

(1990-92), F. Tió (1990) i G. Vieyra (1990-92) i, d'una altra banda, el reconeixement de l'arquitectura del monestir a partir de l'aixecament planimètric íntegre i analític fet pels arquitectes J. A. Adell i F. Albin. En aquest sentit, i a mesura que el procés d'excavació avança, Sant Pere de Rodes esdevé l'únic establiment monàstic català documentat arqueològicament d'una manera àmplia, la qual cosa aporta una informació històrica molt significativa sobre la implantació i l'evolució d'un cenobi dins el procés de feudalització.

L'ARQUEOLOGIA I LA HISTÒRIA DEL MONESTIR

Les excavacions arqueològiques a Sant Pere de Rodes combinen objectius múltiples però no pas divergents. D'una manera immediata constitueixen una part del procés d'exploració arquitectònica destinada a fonamentar la restauració i l'adequació del conjunt. Tanmateix, aquesta funció estrictament operativa s'entrellaça amb l'anàlisi genèrica de l'establiment entès com a producte històric i per això, tant l'excavació com les altres recerques que s'estan fent obeeixen a un programa d'estudi sobre l'evolució del monestir i el seu context històric, sense el qual tota la resta de l'actuació esdevindria un simple artifici preciosista i vacu.

La producció historiogràfica referent a Sant Pere de Rodes, encara que majoritàriament recent, té precedents en el segle XVI o poc abans, quan es va confegir un cos llegendari fundacional, transmès o reelaborat per J. Pujades, qui el va fer conèixer juntament amb la ressenya d'algunes escriptures originals. També P. de Marca i altres erudits posteriors publicaren part de la documentació més antiga de l'arxiu monàstic, però la destrucció o dispersió de bona part dels seus fons, arran de les guerres dels segles XVII i XVIII i les successives exclaustacions i desamortitzacions dictades fins al 1835, ha dificultat la realització de noves compilacions documentals, i fins ara tan sols se'n tenen algunes aportacions parcials o indirectes. D'altra banda, factors com l'accelerada ruïna, precipitada per una espoliació sistemàtica, el difícil accés o la possessió per particulars després de la desamortització, van fer de Sant Pere de Rodes un monument gairebé desconegut al llarg del segle XIX, quan només va ser objecte d'alguna ressenya descriptiva, amb l'atenció sempre centrada en el temple. La reducció del conjunt monàstic a la seva peça més singular i ben conservada s'ha accentuat més tard i ha estat totalment hegemònica fins fa pocs anys. D'altra banda, el procés de restauració iniciat per la Generalitat republicana i continuat des de la dècada del 1960 d'una manera irregular i heterogènia, no ha tingut fins ara cap repercussió en l'anàlisi històrica i arquitectònica del conjunt monàstic.

El primer estudi monogràfic de l'arquitectura del temple fou publicat per A. de Falguera el 1906 i s'hi datava l'edifici segons la consagració celebrada vers l'any 1022. Poc després, en l'obra redactada conjuntament amb J. Puig i Cadafalch i J. Goday, la construcció es va atribuir al segle XII per raó de la seva adscripció tipològica al segon romànic. Aquesta opinió, seguida després per altres estudiosos, però no pas pels seus autors, està avui dia totalment descarta-

da. La coincidència de nombrosos estudiosos, a partir del decenni de 1930, a considerar el temple una obra unitària del primer quart del segle XI, va fer que aquest monument adoptés un paper important en el debat sobre els orígens de l'art romànic i els seus precedents, primer en la historiografia catalana i espanyola i més recentment en la d'altres països. Aquest debat s'ha produït durant molt de temps basant-se en un coneixement molt precari de la fàbrica, fonamentat en planimetries insuficients i a partir d'assimilar la consagració amb el procés d'obra i considerar-la, per tant, indicativa tant de la cronologia de la construcció, com de la decoració escultòrica. Aquesta última, també ha estat objecte d'una discussió notable, i si primer va ser atribuïda a influències mossàrabs, actualment es relaciona amb el conjunt de produccions escultòriques catalanes i de la Gàl·lia meridional fetes cap a l'any mil.

La consideració del temple com una obra iniciada en el segle X i gairebé o totalment enllestida el 1022, ha estat en bona part paral·lela al reconeixement més precís de la fàbrica i a la discriminació de diverses fases constructives, que han estat interpretades com a modificacions del projecte arquitectònic originari. Tot i que algunes d'aquestes qüestions havien estat insinuades per diferents estudiosos força abans, foren sintetitzades per primer cop en la tesi de L. Zahn, publicada el 1976, i desenvolupades després per l'estudi de J. Badia del 1981, estès, per primer cop, sistemàticament al conjunt de l'arquitectura del monestir. Aquests autors han fonamentat la cronologia proposada en els paral·lelismes que el temple presenta amb l'arquitectura carolíngia tardana i amb certes esglésies pre-romàniques de l'Empordà i el Rosselló, a més de desestimar, d'acord amb l'evolució històrica del cenobi, la relació entre la consagració del 1022 i el procés d'edificació. L'estudi més recent i exhaustiu aparegut fins ara data del 1991 i analitza tot el procés constructiu del conjunt monàstic, a més d'aportar una nova planimetria. Els seus autors, J. Badia i J. A. Adell, han proposat fixar el projecte i l'inici de la construcció del temple a mitjan segle X, mentre que assenyalen un canvi en la seva execució al darrer quart del mateix segle, al qual corresponen els pilars de les naus i la seva decoració escultòrica, si bé consideren que la coberta de voltes estava implícita en el projecte original. No obstant això, atesa la singularitat de la construcció i els diversos corrents que hi conviuen, el debat sobre la seva filiació i cronologia no està pas clos i la seva resolució es troba, en part, pendent de l'excavació arqueològica de l'edifici.

Com s'ha assenyalat, ha estat molt recentment que s'ha superat l'exclusiva atenció pel temple en favor de la seva vinculació amb l'evolució global del conjunt monàstic. Precisament, l'estudi arqueològic sorgeix d'aquesta línia de recerca, a la vegada que formula una proposta d'investigació històrica sobre les preexistències a la implantació monàstica, les característiques d'aquesta i la relació de les transformacions arquitectòniques amb l'evolució de l'abadia. Tot i l'atenció a la llarga evolució del monestir i en particular, també, a la molt mal coneguda fase final, resta fora de dubte, l'interès històric prioritari de les seves etapes més arcaïques, aquelles que poden furnir una informació molt significativa en l'anàlisi de l'estructuració de l'espai feudal i dels seus precedents, com també del paper exercit per un tipus d'establiment de nova implantació, com foren els monestirs,

dintre del procés de fixació, territorial i arquitectònica, dels enclaus senyorials.

Els estudis monàstics a Catalunya han estat fins fa poc de simple caràcter noticiós o bé d'un to internalista propi de la historiografia eclesiàstica, i fora de les aportacions iniciades per R. d'Abadal sobre l'evolució patrimonial d'algun d'aquests, seguides després per altres historiadors com J. Bolós o I. Puig, la seva contribució a la investigació del feudalisme català ha estat més aviat minsa, igual com la recerca arqueològica (Sant Llorenç prop de Bagà, Sant Llorenç de Sous, Sant Pere de Grau d'Escales i Sant Sebastià del Sull), o artístic-monomental, que s'ha centrat en aspectes descriptius de caire molt particularitzat. El marc interpretatiu convencional considera els monestirs com un element clau en els processos imbricats de repoblació i estructuració del poblament en època comtal. No obstant això, cada cop més aquest esquema es modifica en posar-se en qüestió el suposat despoblament d'àmplies zones del país i entendre la feudalització com una profunda transformació de l'ordre antic, alterat notablement per la invasió àrabo-musulmana i parcialment recompost amb la conquesta carolíngia. Dintre d'aquest nou context explicatiu, la implantació de castells, monestirs i parròquies no es consideren els elements de fixació de la nova societat resultat de la repoblació, sinó les formes d'enquadrament de la població pagesa als mecanismes de dominació senyorial. El buit historiogràfic i arqueològic que a Catalunya hi ha entre la desarticulació del regne visigòtic i la consolidació dels comtats carolingis, dificulta enormement l'anàlisi dels processos associats a la feudalització, especialment els de transformació de l'espai i d'implantació de noves xarxes d'assentaments. Cal remarcar, en aquest sentit, el desconeixement absolut que hi ha tant sobre centres monacals d'època visigòtica, fora d'excepcionals i suposades continuïtats pirinenques o d'altres indrets, com també respecte a les formes més primitives d'establiment monàstic en el període carolíngi.

En relació a això, Sant Pere de Rodes presenta un interès excepcional perquè l'excavació extensiva del conjunt fa possible, per primer cop, resseguir l'evolució global d'un monestir d'origen força remot i de gran importància en el període comtal, com ho mostra la seva majestuosa arquitectura. El cenobi, en un replà del vessant nord-occidental de la muntanya de Verdera al cap de Creus, antigament denominada serra de Rodes, segurament a causa de la seva vinculació al terme del desaparegut nucli de Rodes, l'actual Roses, ha de deure en bona part la seva implantació a les preexistències romanes que s'han localitzat al costat de les ruïnes monàstiques i que resten encara pendents d'excavació. Tanmateix, les restes arqueològiques més antigues que s'associen directament a l'establiment monàstic deuen correspondre a la cel·la de Sant Pere, testimoniada documentalment al darrer quart del segle IX. Aquest nucli primitiu, més que explicar-lo a partir d'una suposada fundació cenobítica protagonitzada per l'hispanò Atala en el segle VIII i de component fortament llegendari o plenament fals, s'ha de relacionar amb els diversos assentaments, mal coneguts i sense cronologia ben determinada, que com el puig Alt o el recinte fortificat del puig Rom s'instal·laren pel cap de Creus des del final del regne visigòtic fins a l'època comtal. Situats tots en un territori sense ocupació estable d'època romana imperial i

postimperial, la majoria no tingueren continuïtat en plena etapa feudal i semblen respondre a iniciatives de colonització d'un espai fins aleshores marginal.

Sant Pere formava part d'un conjunt de cel·les monàstiques del comtat de Perelada la possessió de les quals va ser disputada durament entre els monestirs de Sant Policarp de Rasès i Sant Esteve de Banyoles, fins que fou segregada plenament d'aquest últim cenobi i va esdevenir una abadia autònoma com a resultat d'una operació protagonitzada pel magnat Tassi i el seu fill Hildesind, primer abat de la casa, establerta sota el patrocini dels comtes de la casa d'Empúries-Perelada-Rosselló. El gruix del patrimoni del cenobi es va aglutinar durant la segona meitat del segle X amb les graduals donacions comtals que arribaren a incloure quasi tot el territori del cap de Creus i la zona lacustre de Castelló, amb una bona part de les seves rendes. El model d'implantació i creixement patrimonial sobre àrees sense ocupació antiga i estable, a diferència de la que s'estenia per les planes empordaneses i gironines, es va repetir en la major part de fundacions monàstiques dels segles IX i X de la zona nord-oriental de la Catalunya sudpirinenca. Aquestes, semblen respondre, en bona part, a iniciatives destinades a ocupar i explotar territoris fins aleshores marginals o fora del control senyorial, just en el període inicial del creixement feudal. La instauració del cenobi de Rodes al segon quart del segle X va ser seguida del desenvolupament d'un programa de construccions monumentals, dins del qual s'inclouen l'església i el recinte del claustre primitiu. Cal remarcar que en l'edificació va ser adoptada la tipologia claustral, importada de la zona central de l'imperi carolingi i que va substituir anteriors models d'establiment monàstic, constituïts per aglutinació de peces diverses i sense gairebé articulació, com ha estat assenyalat en la tesi doctoral de l'arquitecte J. A. Adell. En el pas del segle X i XI la forma claustral es va imposar per donar lloc a un tipus únic i poc variable d'edificació monàstica, que es va generalitzar en un procés estretament vinculat al de feudalització. Sant Pere de Rodes constitueix, des del seu inici, un clar exponent d'aquest model de monestir compacte, similar als de Sant Martí del Canigó o Sant Pere de Casserres, i, malgrat les moltes reformes posteriors, va mantenir sempre aquest caràcter fortament encastellat.

Un fort conflicte feudal va desencadenar-se a l'inici del segle XI entre el cenobi i la casa comtal emporitana, sota el patrocini de la qual es trobava Sant Pere. Dintre d'aquest context cal entendre la consagració del 1022, promoguda, segurament, per l'abadia i la jerarquia eclesiàstica per reforçar les seves posicions enfront el poder comtal. Sembla que la solució a la crisi fou la participació directa del comte en les rendes monàstiques. Al segle següent la casa va entrar en una nova fase expansiva que arquitectònicament es va plasmar en la rededicació del temple amb la portalada obra del Mestre de Cabestany i la construcció del campanar, com també del nou claustre bastit damunt del primitiu, i d'altres dependències incorporades al seu entorn. La crisi feudal dels segles XIV i XV devia implicar la progressiva excentricitat del monestir per la regressió de les zones més marginals, com ara la del cap de Creus, al mateix temps que va coincidir amb la desaparició del seu principal protector en integrar-se el comtat emporità als dominis reials. A partir d'aquest període i fins a l'abandó del vell

monestir, hi ha una llarga etapa, encara molt mal coneguda, en la qual l'arquitectura mostra importants operacions de renovació, escalonades entre els segles XVI i XVIII, però immerses en un context general de profundes dificultats, que va culminar amb el trasllat de la casa a un emplaçament més favorable de la plana empordanesa el 1798, on es va establir primer a Vilasacra i després a Figueres, fins que la caiguda de l'antic règim va arrossegar definitivament la desaparició del monestir.

LES EXCAVACIONS DEL 1990 AL 1992

En l'actualitat, els treballs arqueològics han explorat cinc àrees diferents del conjunt monàstic, a més de l'església de Santa Helena del poble abandonat de Rodes. El 1989 es va actuar a la casa de l'abat, a les sagristies i a l'antic refector. Aquest mateix any s'inicià la intervenció al pati alt d'entrada, on els treballs continuaren fins al 1991 atesa l'entitat i la complexitat de l'àrea. Entre els anys 1989 i 1991 es va excavar l'església de Santa Helena de Rodes, i es va fer conjuntament amb l'examen històrico-constructiu de la fàbrica i l'obra de restauració, executada segons un projecte dels arquitectes J. A. Adell i F. Albín. Mentre que els resultats d'aquests treballs han estat objecte de diverses presentacions (J. LLOPART et ali, 1989; M. MATARÓ et ali, 1991, A. NAVARRO, E. RIU, 1992), ara s'exposen les excavacions del pati d'entrada i del primitiu recinte claustral concloses respectivament els anys 1991 i 1992 (AUTORS DIVERSOS, 1993).

PATI D'ENTRADA

El principal objecte de l'excavació al pati era el de determinar l'evolució d'aquesta zona d'accés al recinte monàstic, que en una primera fase s'hi comunicava per un passadís cobert amb volta de canó situat a la planta soterrània del campanar i que fou aparedat per la banquetta de fonamentació d'aquesta torre, obra del segle XII. Els resultats obtinguts han posat de manifest la complexa transformació de l'àrea i permeten diferenciar tres grans fases en l'ordenació de l'espai.

La primera fase se situa cronològicament entre els segles X i XII quan aquesta zona era ocupada per una necròpoli, només parcialment coneguda i de la qual es distingeixen quatre etapes d'ús. Els límits de l'àrea excavada són: al sud, l'aflorament de la penya; al nord, el mur de contenció entre el pati d'entrada i la terrassa de davant de l'església; per la banda est, llinda amb l'ala de ponent de les dependències claustrals, i a l'oest, amb les construccions del bloc d'entrada. La primera etapa del cementiri està representada per quinze tombes situades al nivell del pla inclinat de la roca, totes orientades E-W i entre les quals es diferencien dos tipus. Un tipus són les sepultures a la roca que aprofiten esquerdes o diàclasis, i les adapten per encabir-hi els cossos inhumats. En alguns casos, els laterals estan constituïts per lloses adossades verticalment a la penya i destina-

Fig. 1. Pati d'entrada. A l'esquerra arcosoli funerari, al centre mur de contenció del cementiri (s. XII-XII) i a la dreta mur de terraplenatge del pati posterior (Foto J. Sánchez, 1991).

Fig. 2. Claustre del s. X-XI. Porxos de les galeries est a l'esquerra i sud al fons, amb restes de les estructures preexistents al subsòl (Foto J. Sánchez, 1992).

des a sostenir la coberta de grans plaques de pissarra. En altres tombes, la cobertura descansa directament a la roca amb un encaix. El capçal i el peu els forma la mateixa penya, però quan la cavitat natural sobrepasa les mesures de l'individu inhumat, aquests costats no són protegits sinó que resten oberts. L'altre tipus correspon als enterraments excavats a l'argila que cobreix el substrat rocós. Els laterals no són arranjats, de manera que la coberta de lloses de pissarra reposa directament sobre els límits de la fossa i només hi ha un cas amb capçalera diferenciada.

A la segona etapa de necròpoli pertanyen dos arcosolis o monuments funeraris destinats possiblement a acollir sengles sepultures, la construcció dels quals amortitza el primer nivell d'enterraments. El més septentrional d'aquests monuments està associat a un mur que en angle s'adossava al costat est de la galilea i separava clarament l'esplanada d'enfront del temple de l'àrea meridional del cementiri. Al sud del mur es va disposar un nou nivell de tombes, que en nombre de vint-i-una es localitzen sobre la roca o l'estrat de sediment aportat i presenten la mateixa tipologia que les de l'etapa anterior. En aquest cas, la planta de les fosses és aproximadament rectangular, sense capçalera diferenciada, amb els laterals formats per quatre o cinc lloses de mides diverses, mentre que tant el capçal com els peus resten oberts a manca de protecció pètria, i la coberta és de grans lloses de pissarra. S'observa en aquest segon nivell una densitat important d'enterraments resultat de l'aprofitament màxim de l'espai. La seva construcció sembla feta a partir de llargues fileres de lloses que conformen els laterals de diverses tombes, sense interposar límits ni al cap ni als peus de cada una.

El tercer moment d'utilització del cementiri comprèn un seguit de reformes i afegits al mur abans esmentat. L'aprofitament d'estructures preexistents i la incorporació de nous elements arquitectònics combinen el caràcter funerari del mur amb la funció de contenció del terraplè situat a migdia. Les tombes incorporades en aquesta etapa són un seguit de sarcòfags que juntament amb l'arcosoli formen una mena de via funerària pel cantó del pati de davant del temple, mentre per la banda sud el mur s'eleva per retenir el nivell creixent de les terres on es va continuar inhumant. Constitueixen la darrera etapa de la zona cementiri diverses estructures que en reforçar i aixecar el mur de contenció obliteraren tant els sarcòfags com els arcosolis, a més dels enterraments disposats sobre un nou nivell de terres que ocupava el terraplè, des del mur sud fins a l'aflorament de la penya. L'àrea excavada d'aquest cementiri, sense límit conegut pel costat oest, comprèn 49 inhumacions que no presenten associació a cap altra estructura. El tipus d'enterrament generalitzat és de fossa simple i només onze d'aquests presenten certes diferències. Cinc sepultures tenen una protecció del crani formada per una caixa de petites lloses i en d'altres sis, la protecció afecta la part inferior o superior del cos. Aquestes últimes semblen correspondre a tombes parcialment destruïdes per construccions posteriors. També en aquest nivell destaca la gran densitat d'inhumacions i que malgrat la poca diferència de profunditat que hi ha entre elles, els cadàvers es trobaren sempre en perfecta connexió anatòmica.

L'estudi antropològic, actualment en curs, mostra que les restes humanes pertanyen a una població de característiques anòmales, a causa, sobretot, de la manca d'infants i joves. D'entre els 107 individus recuperats hi ha 67 adults, 44 masculins i 23 femenins, a més de 5 infants, i la resta són de sexe indeterminat, 8 a causa del crani alosifo i els altres 27 per la mala conservació dels ossos. Els trets patològics comuns a la majoria d'aquests individus són l'artrosi i l'osteopatosi, ambdós símptomes de vellesa i d'haver viscut en condicions climàtiques dures.

Al llarg de la fase en què l'espai fou utilitzat de necròpoli, l'entrada al recinte monàstic es feia a través de la galilea del temple. De dins d'aquesta s'accedia a una porta oberta a mitja alçària del mur meridional, la diferència de nivell de la qual devia resoldre's amb una escala d'un material perible, i que donava pas a un espai exterior emmarcat pel pendent de la roca, la base de l'actual campanar i la façana sud de la galilea, arrebossada en tota la seva alçària. Sembla que aquest espai exterior estava protegit per un porxo o teulat, com indica la filada de caps de biga situada damunt de la porta. Des d'aquí i per un passadís cobert amb volta de canó i obert sota de l'actual campanar s'accedia al recinte primitiu del monestir que s'articulava a l'entorn del claustre inferior. Durant el segle XII es va desenvolupar un ampli programa constructiu que va modificar substancialment l'ordenació del cenobi amb l'edificació del nou claustre, el campanar i les dependències del seu entorn, a més de la reordenació dels accessos en la zona del pati. A partir d'aleshores aquesta última zona va perdre el caràcter funerari i va esdevenir pas de comunicació al recinte monàstic de manera que l'antiga esplanada del cementiri, d'uns 40 metres quadrats, fou ampliada fins a 200 metres quadrats en esdevenir àrea de circulació. En la darrera etapa constructiva el pati d'entrada al recinte va ser modificat per l'edificació de l'avantgalilea i el mur de contenció contigu (segles XIV-XVI). Aquesta obra va comportar un canvi substancial en l'estructura de l'espai, en tant que configurava definitivament dos espais independents: un, la terrassa superior, i l'altre, el pati inferior situat davant del temple.

ELS CLAUSTRES

Els treballs d'excavació han afectat tota l'àrea claustral i la zona soterrània situada al costat est, que fins ara havia estat identificada com a celler. La intervenció en aquest indret ha estat molt important per al coneixement, tant de les reformes dels segles XVI-XVIII com de les fases més primitives del monestir i les seves preexistències, també documentades per l'excavació d'altres àrees com la casa de l'abat. La intervenció als claustres ha posat al descobert un seguit d'estructures que abarquen cronològicament un període molt ampli, que s'allarga des d'abans de la implantació monàstica fins als darrers temps d'ocupació, dins el qual es diferencien cinc grans etapes. La primera d'aquestes etapes està representada per un seguit d'estructures anteriors a les edificacions de la primera gran fase constructiva del monestir—església, claustre inferior i refetor o sala

de monjos (segles X i XI)—, entre les quals destaquen les restes d'un edifici situat a l'extrem sud de la galeria de llevant del claustre inferior. La seva planta és rectangular, orientada est-oest i presenta restes d'una porta oberta a tramuntana. L'aparell dels murs, fonamentats a la roca, és de lloses de pissarra lligades amb morter que alterna filades d'*opus spicatum* amb altres d'horitzontals. L'edifici fou obliterat per la construcció del claustre primitiu, al qual va servir, en part, de fonamentació. La cronologia de l'edificació, tant pel que fa a la seva utilització com al moment en què entra en desús, es fixa a partir de consideracions externes a la seva pròpia fàbrica. El moment inicial se situa, possiblement, a partir del segle VII, a causa de l'absència de ceràmica africana D en els estrats de fundació i abans dels segles VIII i IX també per la manca de ceràmica espatulada i la presència de terrissa grollera reduïda i comuna oxidada. L'arrasament de la construcció va produir-se arran de l'edificació del primer claustre, a cavall dels segles X i XI.

També a aquesta fase corresponen dos murs paral·lels de pedra seca que presenten un parament combinat d'*opus spicatum* i filades horitzontals. Un d'aquests murs, adossat en part a l'edifici descrit abans, es conserva en una llargada de 13,90 metres i es troba tallat pel contrafort meridional de la capçalera de l'església. Ambdós murs foren colgats pels reompliments destinats a aixecar i anivellar el terreny a fi de pavimentar l'ala de llevant del primer claustre. La seva datació està en funció de la relació que presenta amb l'edifici rectangular al qual recolzen i de l'associació dels seus estrats fundacionals amb la ceràmica espatulada, d'una cronologia inicial entorn els segles VIII i IX. La cronologia final es fixa en relació a la construcció del temple, començada vers la segona meitat del segle X. Per últim, cal incloure en aquesta fase dues tombes antropomorfes tallades a la roca, cobertes amb lloses i orientades est-oest. Una d'aquestes tombes va tallar el mur de pedra seca al qual s'ha fet referència i l'altra fou parcialment obliterada pel fonament de l'absidiola meridional del temple. Aquesta relació amb altres estructures permet situar aquesta àrea de cementiri entre els segles VIII i IX i mitjan segle X. Des del darrer quart del segle IX està documentada per diverses escriptures la presència a l'indret d'una cel·la denominada de Sant Pere, la possessió de la qual fou disputada entre els monestirs de Sant Esteve de Banyoles i Sant Policarp de Rasès. Per la cronologia de les estructures descrites cal considerar la possibilitat que formessin part d'aquesta ocupació primitiva.

A la segona fase de construccions corresponen l'església i el refetor o sala de monjos, de la qual l'excavació ha posat al descobert, en la fonamentació de l'absis de l'església, una tomba associada al seu contrafort meridional. Es tracta d'una estructura de planta rectangular que integra una caixa de lloses de pissarra revestida de pedres lligades amb morter. La seva coberta és del mateix material i de forma semicilíndrica, de manera que la sepultura restava hermèticament tancada al seu interior, on s'han trobat les restes d'un individu masculí, d'edat compresa entre quaranta i cinquanta anys, que hi foren dipositades en un estat avançat però no complet de descomposició, segons n'informa l'estudi. Per la seva morfologia presenta una similitud notable amb els enterraments d'època

romana del tipus *cupa*. En relació, també, amb la implantació del temple, hi ha una àrea d'enterraments localitzada al sud de la capçalera i de la qual formen part dues tombes de lloses amb restes d'individus d'edat adulta. Una d'aquestes tombes es troba orientada est-oest i l'altre, nord-sud. Cronològicament cal situar-les entre l'obra del temple i la del claustre primitiu, és a dir, des de mitjan segle X fins al final del segle o l'inici del següent.

El primer claustre pertany a la tercera fase, durant la qual aquesta peça va ser bastida entremig de l'església i el refetor. Malgrat les diferències constructives del claustre amb les dues edificacions preexistents sembla que forma part del mateix programa d'obres desenvolupat des de mitjan segle X fins a l'inici del segle XI, és a dir, des de la constitució de la cel·la en l'abadia i durant la seva primera etapa d'expansió fins al desencadenament dels conflictes feudals amb el comtat d'Empúries-Peralada. El claustre, construït amb relativa posterioritat al temple i refetor, s'ajusta a l'espai que, cal suposar, planificadament es va deixar entre ambdós cossos, alhora que s'adossa al parament occidental d'un gran edifici rectangular de 25 x 7 metres situat a llevant i d'època anterior a les construccions monàstiques. Aquest edifici resta actualment pendent d'excavació, però l'aparell de grans carreus de granit dels seus murs permet, *a priori*, atribuir-lo a època romana, i datar-lo, potser, entorn del canvi d'era. La seva situació en un emplaçament extraordinàriament idoni per al control de les rutes comercials del golf de Lleó fa molt versemblant la presència d'un enclau romà en aquest indret.

L'edificació del claustre, d'una superfície d'uns 390 metres quadrats, va comportar l'enderroc de part de les estructures preexistents i l'anivellament general de la zona amb el consegüent rebaix de la roca en alguns punts. La seva planta, condicionada en gran mesura per la situació concreta entre tres edificis, és aproximadament quadrada, amb un pati trapezial al voltant del qual es disposaren quatre galeries porxadades amb arcs de mig punt construïts amb encofrat i cobertes amb volta de canó. Destaca la irregularitat de dimensions dels arcs que presenten una progressiva gradació de volum de sud a nord i d'oest a est, en seguir l'acusat pendent del sòl del claustre. El nivell de circulació estava constituït per un paviment de morter de calç que presenta un notable desnivell vers el nord i l'est. La comunicació des de les diferents galeries amb el pati central, un xic més elevat, sembla que només es feia des de l'ala de llevant, la qual es diferencia de les restants per la seva llargària, atès que abraça l'espai comprès entre el refetor i la capçalera del temple. La comunicació amb els edificis adjacents es feia a través de la porta oberta al frontis sud del braç meridional del creuer, que donava accés directe a les galeries nord i oest. Respecte al refetor o sala de monjos, la comunicació es produïa per la porta principal situada a la seva façana nord. L'ala de ponent jugava un paper important en els circuits de relació entre l'església i el refetor, de manera que era l'eix principal de circulació, alhora que també donava accés a un espai, possiblement lliure d'edificacions, situat entre el límit oest del claustre inferior i les primitives construccions situades a l'ala occidental del claustre superior. Els accessos des d'altres punts del claustre sembla que eren secundaris i unidireccionals (galeries sud-refetor, nord-església, est-exterior).

La decoració mural és un element important del primer claustre, on dos conjunts pictòrics han estat localitzats en les galeries nord i sud, a més d'altres petites restes situades a l'intradós de les arcades. El de la galeria sud representa un lleó i el seu traç lineal combina els colors negre, vermell i ocre. Destaca el traç continu de la pintura que deixa d'observar-se només en la part del llom de l'animal, on les repeses són evidents. La zona menys conservada és la del cap que queda ben diferenciat del coll i de la resta del cos per un seguit de semicircumferències a partir de les quals es perfila una crina feta de ziga-zagues. Les extremitats anteriors determinen la posició pseudo-rampant de la fera i la pota esquerra es troba doblegada mentre la dreta, igual que les extremitats posteriors, reposa a terra. Les grapes destaquen per l'exagerada representació de les urpes. La figura, l'envolta un marc simple fet amb un sol traç de pintura vermella, llevat del costat dret on hi ha una sanefa vegetal amb una sèrie de brots amb fulles que s'inverteixen a cada semionda.

El conjunt pictòric de la galeria nord representa la Crucifixió i s'hi observen dues fases de pintura sobreposades. La més antiga és monocroma, de color vermell i representa el Crist al centre de la composició. A dreta i esquerra hi ha el sol esplèndid i la lluna en quart minvant, ambdós astres estan personificats i dirigeixen la mirada vers la creu. En un nivell inferior hi ha representat el bon lladre, sant Dimes, a la dreta de Crist i a l'extrem esquerre es distingeixen dos soldats amb llances i altres figures de difícil identificació. La representació d'aquests personatges sembla repetir-se a l'extrem dret. Tota la composició queda emmarcada per una sanefa de punt delimitada per dues línies paral·leles de traç continu. En un segon moment la figura central fou retocada amb la incorporació al capdamunt de la creu de la frase evangèlica *Jesus Nazareus Rex Iudaeorum* de la qual només resta un petit fragment, a més d'altres figures superposades a les anteriors. La refeta de la pintura va incorporar colors nous, concretament el blau i l'ocre.

El material arqueològic exhumat al primer claustre és bàsicament ceràmic. Dins d'aquest conjunt es distingeix la ceràmica espatulada, clarament diferenciada de la resta de la terrissa que és del tipus groller reduït i comuna oxidada. El repertori de la ceràmica espatulada localitzada aquí presenta formes predominantment globulars amb vores exvasades, vessadors i nanses primes i amples, de secció ovalada i vores planes amb parets verticals. L'associació d'aquest tipus amb altres materials de cronologia imprecisa en fa molt difícil la datació concreta, que cal fixar abans de les estructures del segon claustre, bastit a la segona meitat del segle XII, i després de la segona etapa de construccions preexistents al temple localitzades sota del primer claustre, que se situen cronològicament abans de mitjan segle X. A banda de la ceràmica, els estrats d'anivellament del primer claustre han proporcionat un fragment de marbre itàlic esculpit per una cara, que destaca per la qualitat de la seva factura, feta amb la tècnica del trepant, fet que li confereix una notable sensació de volum per l'efecte del clar-obscur. Es tracta d'un fris de volutes compost a partir d'un eix o brot que possiblement devia anar coronat per una poncella i a cada banda del qual es troben sengles fulles d'acant. La composició queda tancada per dues flors de set pètals.

Estilísticament aquesta peça se situa en el segle I dC¹ i cal tenir present que es va trobar totalment descontextualitzada, en nivells de reompliment precedents al primer claustre.

La quarta fase en l'evolució d'aquest sector s'inclou dins de la gran reforma constructiva que va afectar diverses parts del monestir durant el segle XII. La construcció d'un segon claustre, uns tres metres per damunt del nivell de l'anterior i desplaçat cap a ponent, va comportar que bona part del primer fos colgat, excepte les galeries nord i est que varen ser remodelades i tapiats els seus respectius porxos. L'ala de tramuntana va quedar reduïda a un simple passadís que des de la porta del transsepte conduïa a la galeria de llevant, transformada en un soterrani aïllat de la resta del complex. Amb posterioritat, a l'extrem sud d'aquest àmbit es va instal·lar una caixa d'escala que comunicava amb l'ala de llevant del claustre superior. Aquest últim, d'una superfície d'uns 400 metres quadrats presenta una planta trapezial amb un pati central i quatre galeries amb porxo de doble columnata bastit damunt d'un podi, amb pilastres massisses i coberta de volta de quart de cercle. El sòl, originari de les galeries, era de morter de calç, i presentava nombroses interrupcions a causa de reformes posteriors. El nou claustre va esdevenir el nucli articulador i de comunicació de les edificacions bastides al seu entorn. El seu accés exterior es va establir a la nova ala de dependències de ponent, a través d'un portal que va substituir l'antic passadís situat sota l'indret on es va aixecar el campanar. En connexió amb l'església es va instal·lar una gran escala, paral·lela a la galeria nord, que pujava des de la porta oberta a l'oest del transsepte sud. Del refector, en fou remodelada la porta principal que es va aixecar de nivell.

La darrera transformació del sector documentada arqueològicament correspon als segles XVII i XVIII quan s'aixecaren diversos pisos de cel·les damunt de la coberta primitiva de les quatre galeries del claustre i es van fer un seguit d'obres d'infraestructura al pati, que comportaren tant la construcció d'una cisterna, coberta amb volta de canó de mig punt, com la remodelació de la xarxa de canalitzacions que recullen l'aigua dels teulats. Aquesta darrera intervenció va destruir quasi totalment el paviment del pati del claustre primitiu, com també les canalitzacions anteriors que tal volta corresponien a una primitiva cisterna, de la qual no s'ha localitzat cap resta. Així mateix, l'àmbit de la galeria es va fer servir temporalment per fondre una campana, per a la qual es va excavar un gran forat on fou aixecat un forn amb rajols units amb argila. Paral·lelament es va obrir una gran fossa destinada a albergar el motlle de la campana, del qual ha estat localitzat el mascle o motlle intern i la capa o motlle extern. Finalitzada la fosa de la campana, la galeria fou repavimentada amb rajoles a l'igual que el pati i les altres ales. A l'extrem nord-est de la galeria de tramuntana es va construir una escala d'accés als espais soterranis del primer claustre, dels quals la galeria de llevant va ser dividida en estances i repavimentada durant aquest període. Les dues arcades del sector septentrional foren substituïdes per altres

1. Agraïm a I. Rodà la datació i la filiació estilística que provisionalment ha fet de la peça, sobre la qual prepara un estudi monogràfic.

de noves, al mateix temps que es va instal·lar l'escala d'accés a la casa de l'abat per darrere de l'absis major. La importància de les reformes i les noves construccions d'aquesta etapa contrasten amb l'accelerat procés de decaïment que va experimentar l'abadia fins a l'abandó de la casa el 1798 i el trasllat de la comunitat a Vila-sacra.

L'ARQUEOLOGIA I LA PROPOSTA DEL PLA DIRECTOR

A partir de l'experiència i els coneixements aportats per la intervenció pluridisciplinària iniciada el 1989, la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya ha elaborat l'any 1992 el Pla director de Sant Pere de Rodes, redactat pels arquitectes A. Navarro, A. Pastor, J. A. Adell i l'arqueòleg coordinador E. Riu. El document, aprovat per la Comissió Territorial de Girona del Consell del Patrimoni Cultural el novembre del mateix any, regula l'encadenament entre els diferents nivells d'actuació que s'hi desenvolupen, al mateix temps que estableix els principis generals d'intervenció i el programa d'usos que s'ha d'aplicar a l'antic monestir. Atesa la gran envergadura del complex de Rodes i un cop enllestides, entre el 1989 i el 1991, l'excavació i la restauració de l'església de Santa Helena, les actuacions proposades en el Pla director se cenyeixen estrictament a l'àmbit monàstic, mentre que les ruïnes del poble de Rodes, situades a l'entorn del temple de Santa Helena, i les del castell de Sant Salvador, al cim de la muntanya de Verdera, seran objecte més endavant de planejament i intervenció, amb un tractament específic d'acord amb les característiques pròpies de cada un d'aquests establiments.

El monestir de Rodes es troba en l'actualitat parcialment excavat i restaurat, sense que els sectors on s'ha actuat hagin coincidit sempre. Al llarg del temps, les formes de restauració han estat molt variables i, per això, les relacions que s'estableixen dintre del conjunt presenten notables tensions i conflictes. D'una banda, hi ha les restauracions de caire historicista destinades a reconstruir les edificacions pre-romàniques o romàniques del primer recinte, que des d'un rigor inicial evolucionaren cap a la mistificació en la darrera etapa del 1970 quan quedaren interrompudes. Per contra, les actuacions fetes del 1980 ençà, s'han destinat fonamentalment a consolidar les edificacions del segon recinte, on s'han instal·lat alguns equipaments bàsics per al manteniment i la visita del monument, aspectes molt desatesos a l'etapa anterior. No obstant això, malgrat les noves instal·lacions existents, aquestes encara no són suficients per cobrir les necessitats d'acolliment i d'informació del públic molt nombrós i diversificat que visita el monument. A més, a partir de l'aplicació del programa d'estudi pluridisciplinari en els vessants d'anàlisi arquitectònica i exploració arqueològica, el coneixement assolit en aquests darrers anys sobre la història constructiva del monestir així com les restes posades al descobert per les excavacions, configuren, d'una banda, un cos d'informació molt notable, alhora que afegeixen nous sectors al conjunt fins ara totalment ocults (claustre inferior, preexistències de llevat i necròpoli del pati d'entrada). Actualment, el primer

recinte no presenta adequació definitiva ni n'és possible la visita completa, i s'hi juxtaposen diverses obres de restauració inconcluses mentre que les restes localitzades per les recents excavacions arqueològiques resten pendents d'engegament. D'altra banda, el segon recinte, on s'han instal·lat alguns equipaments de servei, tampoc no ofereix un tractament global ni un aprofitament complet dels seus recursos. En aquest sentit, la visita al monument es desenvolupa d'una manera insuficient, perquè si bé inclou algunes de les peces més significatives, n'ignora d'altres d'interès similar pendents d'intervenció arquitectònica, excavades recentment o simplement sense explorar, cosa que dificulta de forma notable la comprensió del conjunt monàstic.

A fi i efecte de superar la situació descrita, el Pla director fixa uns principis generals a partir dels quals es dota de la màxima coherència i rigor l'actuació en curs, al mateix temps que s'estableix un estricte encadenament operatiu entre els diferents nivells d'intervenció. Els objectius fonamentals establerts són la consecució del ple ús social, mitjançant la seva conservació, el coneixement i l'adequació com a monument visitable i alhora centre d'investigació i difusió del seu propi patrimoni cultural. L'estudi integral del monestir, a partir de l'excavació arqueològica, la recerca documental i l'exploració arquitectònica, s'estableix com a base per a la restauració i, alhora, com a contribució al saber històric. L'obra de restauració que és destinada a permetre la conservació i la comprensió de l'evolució del conjunt monàstic, intenta recuperar la saviesa de la restauració històrica, exempta de mistificació i enriquida amb la pràctica arquitectònica contemporània com una experiència de coneixement i respecte envers les produccions antigues. Per últim, la seva adequació amb equipaments d'acollida, explicació i recorreguts de visita s'encamina a facilitar-ne la valoració i la comprensió com a producte històric, tant des de la perspectiva del públic en general com dels més especialistes. Per tant, no es contemplan altres usos ni instal·lacions al monument que les estrictament necessàries per complir els objectius fixats.

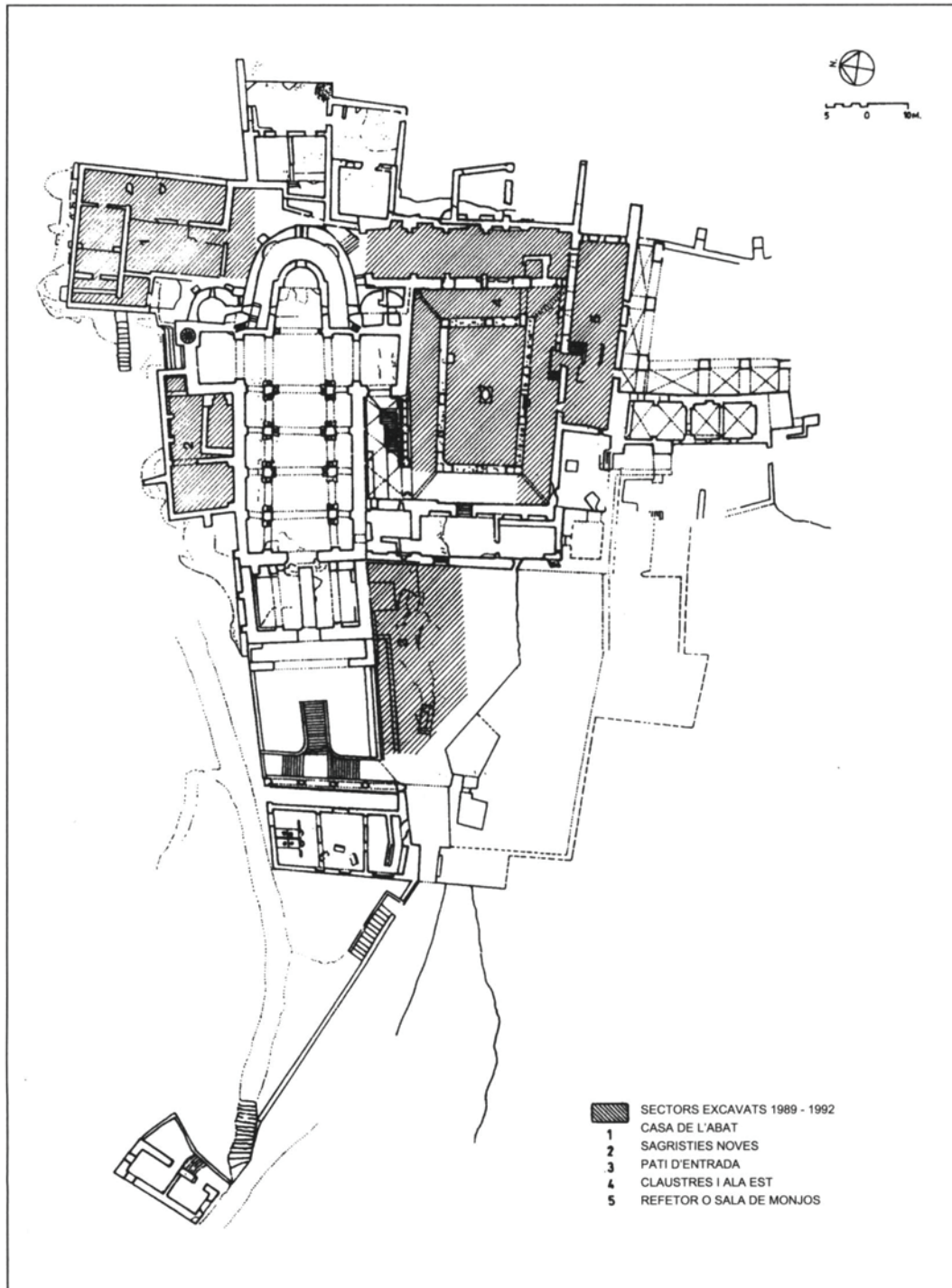
L'estudi històric i la restauració s'ha de fonamentar en l'estreta articulació entre l'excavació arqueològica i l'exploració arquitectònica, en la mateixa línia en què fins ara s'ha fet i amb la qual s'han obtingut uns resultats molt remarcables. Al mateix temps, es preveu tant la compilació i l'anàlisi de les escriptures de la desapareguda abadia com l'examen de la documentació gràfica, antiga o moderna, de les edificacions, tasques ara tot just encetades i que resten pendents d'un ple desenvolupament. A partir de l'examen de la diversitat d'experiències presents i de la informació arqueològica recopilada fins a l'actualitat, es planteja una intervenció arquitectònica que reconeix el conjunt monàstic en la totalitat d'aportacions històriques que el configuren, però al mateix temps s'emfatitza la recuperació de les edificacions de les etapes pre-romànica i romànica, és a dir, les que definiren el monestir entre els segles X i XIII i les seves preexistències. En el primer recinte, aquestes construccions, certament transformades per reformes posteriors, són aquelles que presenten uns valors més excepcionals i un millor estat de conservació, de manera que permeten la plena comprensió de l'origen del complex monàstic. Per contra, a causa de la seva degradació, les

obres d'èpoques posteriors no arriben, en la majoria dels casos, a definir els espais que varen conformar i per tant la seva conservació esdevé selectiva. Al segon recinte, en canvi, construït bàsicament entre els segles XVI-XVIII, les edificacions presenten molt pocs casos de superposició de programes constructius i, per tant, l'actuació no hi planteja una valoració diferent de les construccions segons les èpoques.

El Pla director s'explica a partir de la reordenació general dels usos i les circulacions a l'antic monestir, com també de la valoració històrica de la seva arquitectura. En aquest sentit, i pel seu interès històric, es reserva estrictament el primer recinte a la visita, de manera que en els seus àmbits tan sols s'hi disposen instal·lacions explicatives de l'arquitectura o expositives de peces que hi pertanyen. Per això, s'evita sempre la introducció d'usos que forcin solucions traumàtiques per a la integritat arquitectònica dels seus àmbits més significatius i s'empren els recursos necessaris per potenciar la recuperació de totes les parts que els componen. En contraposició, les dependències del segon recinte es destinen a equipaments complementaris, com ara les instal·lacions d'acollida, les sales d'exposició explicativa de la història i l'arquitectura del conjunt monàstic, com també el Centre d'Estudis i altres serveis de manteniment i custòdia del complex. El recorregut pel conjunt monàstic s'ordena segons un itinerari troncal que comporta un nivell general de visita, a partir del qual es deriven un seguit de recorreguts complementaris i optatius, alguns d'accés restringit, en funció de la diversitat d'interessos del públic visitant. D'altra banda, i fins on ho permeten les característiques pròpies de les edificacions, l'itinerari segueix cronològicament la seva evolució constructiva, des de les parts més antigues fins a les més tardanes.

La proposta del Pla director preveu l'arribada al monestir pel mateix camí de vianants que ara existeix des de l'aparcament situat sota l'antic poble i l'església de Santa Helena de Rodes. A l'esplanada situada enfront del recinte monàstic es reconstrueix l'edifici pre-romànic de l'Hospital que es destina a acollida i venda d'entrades. L'accés al segon recinte del clos monàstic es fa pel bloc d'entrada, ocupat pels equipaments d'explicació del conjunt i des del qual, per l'escalinata del pati del temple, el recorregut s'introdueix al primer nivell del recinte principal, format pels edificis de la primera fase monàstica (segles X i XI) que corresponen a l'església, el claustre inferior i el refector, a més de les estructures preexistents del sector de llevant. El segon nivell, al qual s'arriba des de l'escala interior del refector el constitueixen les construccions del segle XII, de les quals es recupera el claustre superior amb les seves dependències, on es reconstrueixen diversos àmbits i a la vegada es fa practicable la torre del campanar en tota la seva alçària. Per últim, el tercer nivell el formen els pisos alts del claustre que foren bastits entre els segles XVI-XVIII i que actualment constitueixen un seguit de terrasses. Al cos annex de migdia, obra del mateix període constructiu, es disposa un bar i l'antiga zona del horts es transforma en un mirador on acaba el recorregut de la visita. A banda, hi ha les edificacions de la casa de l'abat i les sagristies que són destinades a centre d'estudis, amb accessos i serveis independents a la part visitable del monestir. Per a la realització de les actuacions propo-

sades al Pla director, aquest es divideix en diverses fases executives que preveuen una durada mínima de set anys per als treballs d'excavació, restauració i adequació de tot el conjunt.

BIBLIOGRAFIA

- ADELL, J. A. *Arquitectura alt-medieval a Catalunya. Una definició del tipus monàstic i canonical dels segles IX al XII*, U. P. C - E. T. S. A. B. Barcelona, 1990. [Tesi doctoral inèdita]
- AUTORS DIVERSOS. «L'Empordà II» *Catalunya Romànica*. Vol. IX. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1990. p. 657-738.
- AUTORS DIVERSOS. «Col·loqui sobre la problemàtica de Sant Pere de Rodes». *Lambard* [Barcelona] (1981-1983), núm. II, p. 9-121.
- AUTORS DIVERSOS. «El Pla Director de Sant Pere de Rodes. Estudi, excavació i restauració de l'antic monestir». *La Punxa* [Girona] (1993), núm. 17, p. 2-17.
- BADIA i HOMS, J. *L'arquitectura medieval de l'Empordà*. Vol. II B. Segona edició. Girona: Diputació Provincial de Girona, 1985. p. 582-594 i 596-598. [En la primera edició: p. 35-144]
- LLOPART, J.; MATARÓ, M.; PUIG, A. M.; VIEYRA, G. «Darreres excavacions a Sant Pere de Rodes. Aproximació a un important conjunt numismàtic dels segles XV-XVI». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* [Figueres] (1989), núm. 22, p. 335-345.
- MATARÓ, M.; BURCH, J.; LLOPART, J.; PUIG, A. M.; TIÓ, F.; VIEYRA, G. «Excavacions arqueològiques al monestir de Sant Pere de Rodes. Primers resultats». *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*. Barcelona: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, 1991. p. 159-169.
- NAVARRO, A.; RIU, E. «Sant Pere de Rodes. Estudi i restauració del monestir i de l'església de Santa Helena (1989-1991)». *II Simposi Actuacions en el Patrimoni Edificat: la Restauració de l'Arquitectura dels segles IX i X*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1992 (Quaderns Científics i Tècnics; 4), p. 147-156.